

“ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ” ΚΑΙ “ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ”

Παναγιώτης Νούτσος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

*Σε όσους πορεύθηκαν από τη Βασίλλη στην
πλατεία Αγ. Αυγουστίνου*

(Παρίσι, 8-4-1995)

I

Η θέση μου σ' αυτήν την ενότητα των εισηγήσεων δεν προκύπτει οργανικά από τη θεματική, όσο ευρεία και αν εκληφθεί, της "Πολιτικής Οικονομίας" (που θα μπορούσε ωστόσο κατά τον γηραιό Engels ν' απονευρωθεί "σ' άδεια φράση, αφηρημένη και παράλογη" 21/22-4-1890, σ. 463), αλλά επικαθορίζεται από το ζήτημα των "κοινωνικών ανισοτήτων" που από το πρόγραμμα του παρόντος συνεδρίου αντιμετωπίζεται -έστω και σιωπηρά- ως έννοια γένους σε σχέση με τον "κοινωνικό αποκλεισμό". Συνακόλουθα, η μεθοδολογική σκευή και η ερμηνευτική οπτική που υποβαστάζει την υπόθεση εργασίας εδράζεται στις αναλύσεις εκείνης της Κοινωνικής και Πολιτικής φιλοσοφίας που διαρκώς προσπαθεί να μην καταντά οξύμωρο με τον εαυτό της.

II

Είναι προφανές ότι μ' αυτήν την αφόρμηση δεν παρακάμπτεται το ζήτημα της ερμηνευτικής εμβέλειας και της θεωρητικής εγκυρότητας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός" που κατά τον κοινό παρονομαστή των συναφών επεξεργασιών καθορίζεται ως ιδιόμορφη διεργασία περιθωριοποίησης κοινωνικών ομάδων και ατόμων, επειδή καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής η πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας και επομένως στα δημόσια αγαθά που η αντίληψη των σημερινών κοινωνιών προσγράφει στην αξιοπρέπεια του εργαζόμενου-πολίτη. Η αναλυτική προσπάθεια αυτού του ορισμού, παρά την έκδηλη τάση να αποσειεί την περιγραφική του περιένδυση, στρέφεται κατευθείαν στις υπόρρητες συνδηλώσεις του που εγείρουν επισώρευση ενστάσεων, από τις οποίες υπογραμμίζω τις κυριότερες. Ως προς τους "αποκλεισμένους" διαγράφεται ένας μάλλον ελαστικός κατάλογος (άτομα με ψυχολογικές διαταραχές, αλκοολικοί, τοξικομανείς, άστεγοι, κουρελήδες, φυλακισμένοι, ηλικιωμένοι, μετανάστες, πρόσφυγες, μειονότητες ή ημειδικευμένα τμήματα των εργαζομένων), ενώ ως προς τον "προθάλαμο" της εργασίας (για τον οποίο ο Sartre έγραψε ότι μας έχει εθίσει στην ιδέα ότι "γεννηθήκαμε στην ηλικία που πήραμε τον πρώτο μισθό" 1960, σ. 47)

περιλαμβάνει το σύνολο των μορφών "σχολικής αποτυχίας" (με ιδιαίτερη έμφαση στους αγωγούς εισόδου στο Πανεπιστήμιο, όπου ο ορίζοντας προσδοκιών για την επιστημονική κατάρτιση επικαλύπτεται από τη μέριμνα της ακώλυτης επαγγελματικής αποκατάστασης). Ως προς τους μηχανισμούς αυτού του αποκλεισμού δεν αναδύεται σαφώς το πλέγμα των αιτίων περιθωριοποίησης, ακόμη κι όταν υπονοείται η λειτουργία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και συναφώς η παρουσία του "εφεδρικού βιομηχανικού στρατού" ή του "Lumpenproletariat" (Marx 1867, σ. 657- 1850, σ. 26 Marx-Engels 1848, σ. 472). Γιατί δεν πρόκειται για "εφεδρεία", στις περιπτώσεις μάλιστα που καταστρέφεται ανεπανόρθωτα η εργασιακή δύναμη του ανθρώπου, ούτε για απόβλητα που εκτοξεύει στο περιθώριο η αναδιάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων, στο βαθμό δηλαδή που αποσυντίθεται ο κατά παράδοσιν κοινωνικός ιστός και ξεχωρίζει τα περιττώματά του. Η απόφαση, εξάλλου, του E. Buret, που παραθέτει ο Marx (1867, σ. 288), ότι τη φτώχεια την προκαλεί η "δύναμη των πραγμάτων" και όχι των ανθρώπων, συνάπτεται με τη θέση ότι η φτώχεια είναι ξένη προς τη δυναμική των κοινωνικών σχηματισμών που έτσι απαλλάσσονται από τη γένεσή της ή την εξάπλωσή της. Ότι, όμως, αποβάλλεται κατά την καύση των κοινωνικών μεταβολών (η "σαβούρα" ή "saburra" ήταν, ωστόσο, το έρμα για την ευστάθεια των πλοίων και, κατά τον Μπακούιν, οι θύλακες της κοινωνικής επανάστασης 1873, σ. 15) περιβάλλεται με ιμάντες ενοχοποίησης, καθώς ο δραστικοποιούνται κι εδώ μηχανισμοί νομιμοποίησης του "αποκλεισμού", τόσο προς τους "μέσα" όσο κυρίως προς τους "έξω", που κατά το σχήμα της σκέψης του Διαφωτισμού θεωρούνται προσωπικά υπεύθυνοι για τη "μοίρα" τους. Το "κακό το ριζικό" τους στην εποχή του "επικοινωνιακού αποκλεισμού" καταριέται το δυσμάχητο πλέγμα της αγοράς εργασίας, την αναποτελεσματικότητα ή την ανακολουθία του "κοινωνικού κράτους" και, βέβαια, τη "δυστυχία" του πολιτισμού που συνυφαίνει, ως την "άλλη όψη", την "παραβατικότητα" ή την "ανομία" των συμπεριφορών με την "ομαλή" θέσμιση των λειτουργιών της κοινωνίας. Σ' αυτήν τη συμπαρουσία των "μέσα" και των "έξω" ελαχιστοποιείται και το ενδεχόμενο της διαλεκτικής έντασης ή της ρήξης ανάμεσα στους "εκλεκτούς" ή τους "απόκλητους" του συνόλου και στους "απόκληρους" (πάντως οι "κατ' αποκλήρωσιν" παλαιότερα είχαν αποκλεισθεί παράλογα ή κατά τύχη). Μολονότι η κοινωνική πραγματικότητα εμφανίζεται θρυμματισμένη (αναπαράγεται έτσι και μέσω του απόλυτου "φετιχισμού" των επιμέρους λειτουργιών της και αναπαριστάνεται με τους διαφορετικούς δακτυλίους "πολιτικής γεωγραφίας", από το "City" ως τα τελευταία προάστια), ως ενιαίο "οντολογικό" της θεμέλιο επιβάλλεται σε όλους τους "κλήρους" της η εργασία που με απτό καθημερινό ταξινομητικό σχήμα ("είναι γιατρός", "είναι σκουπιδιάρης") το επάγγελμα διαμορφώνει την ιδιοσυστασία των ταυτοτήτων και την "ομαλή" ένταξη, μέσω του μισθού, στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

III

Όπως είναι γνωστό, η γενίκευση του όρου "exclusion sociale" ("social exclusion") οφείλεται στα ανώτατα στελέχη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που, αντλώντας από συναφείς

θεωρήσεις Γάλλων κυρίως κοινωνιολόγων, προσδιόρισαν ένα επί πλέον περίγραμμα “δράσεων” για την αντιμετώπιση της κοινωνικής “παθολογίας” των χωρών της. Προς την ίδια κατεύθυνση συνέκλινε και η παράδοση “διαπολιτιστικών” προγραμμάτων που είχαν ήδη εκπονηθεί για την ενσωμάτωση των “Gastarbeiter” της Δυτ. Γερμανίας. Πρόκειται για μια παραλλαγή κοινωνιολογικού “λαϊκισμού”, καθόσο η ταξική διαφοροποίηση των σημερινών κοινωνιών μεταγράφεται σε μια “ουδέτερη” γλώσσα που αγνοεί την ετερογένεια των κοινωνικών ομάδων και τους μηχανισμούς ηγεμονίας στη συνάρθρωσή τους. Με δεδομένη την ερμηνευτική εμβέλεια του όρου “κοινωνικός αποκλεισμός”, όπως την αποτύπωσε στην προηγούμενη παράγραφο, δεν απομένει για το “σώζειν τα φαινόμενα” παρά μια τακτική “εισοδιισμού” στο πεδίο των εννοιακών κατασκευών με την προδικαστική βεβαιότητα ότι η σκέψη δεν ταυτίζεται με την πραγματικότητα. Όπως, για παράδειγμα, συνέβη με την “politische Ökonomie” και την “κριτική” της που ανέλαβε να διεκπεραιώσει ο Marx, από τα *Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα* ως το *Κεφάλαιο*. Αν όντως υπονοείται βάσιμα η υπαγωγή του “κοινωνικού αποκλεισμού” στην εννοιολογική κατηγορία των “κοινωνικών ανισοτήτων” (προφανώς ο πληθυντικός δεν προκρίνεται τυχαία ή αβάσιμα), τότε στο βάθος και το πλάτος του οικείου προβληματισμού εγγράφεται η μισθωτή εργασία και οι “αποκλεισμοί” της: τα υποκείμενα αυτής της “περιθωριοποίησης”, το πλέγμα των αιτίων, οι μορφές “παρβατικότητας”, οι μηχανισμοί “νομιμοποίησης” και “άμυνας” κ.λπ. Από διαφορετική θεωρητική μήτρα εκπορεύεται έτσι η προβληματική της “οργανικής αλληλεγγύης” των μελών της σημερινής κοινωνίας, που φαίνεται να προκύπτει από την ανομοιότητα τους, και της σύστοιχης “ανομικής” αυτοκτονίας και, πολύ περισσότερο, όταν οι περιπτώσεις “κοινωνικού αποκλεισμού” αντιμετωπίζονται αποκλειστικά από τη σκοπιά της “πολιτικής λογικής”. Εδώ, άλλωστε, αναδύεται η αρχική, για να επανέλθω στο υπόδειγμα του Marx, “κριτική” της Πολιτικής Οικονομίας: η “επανάσταση” συμπυκνώνει, ως “στιγμή”, την ανάκτηση του ανθρώπου που παύει να αντιμετωπίζεται ως στοιχείο του κράτους, εφόσον επιτυγχάνεται η συμφιλίωση της “πολιτικής λογικής” με το κοινωνικό πεδίο και αίρονται οι σχέσεις εξουσίας που το συνθλίβουν. Η πολιτική επανάσταση έχει “μερικό” χαρακτήρα επειδή δεν εξαφανίζει τους “στύλους” του οικοδομήματος: απλώς ένα μέρος της “αστικής κοινωνίας” (“bürgerliche Gesellschaft”) απελευθερώνεται και κατακτά την “καθολική” εξουσία in nomine της γενικής χειραφέτησης της κοινωνίας (1843/1844, σσ. 390, 388). Σ’ αυτήν τη νοηματική συνάφεια η Γαλλική Επανάσταση θεωρείται ως “κλασική περίοδος της πολιτικής λογικής”, σύμφωνα με την οποία το κράτος συγκροτεί την αστική κοινωνία και όχι το αντίστροφο: όσο περισσότερο εδραιώνεται η “πολιτική πρόληψη” αυτή, τόσο λιγότερο συλλαμβάνονται οι πηγές της “κοινωνικής αναπηρίας” (31-7-1844, σσ. 402, 409). Αν, λοιπόν, ο “κοινωνικός αποκλεισμός” εξετασθεί με το πρίσμα της “κοινωνικής λογικής”, δηλαδή των ταξικών συσχετισμών και των συναφών ανισοτήτων, τότε από τον περίβολο της “bürgerliche Gesellschaft” θα περιέλθει στη δικαιοδοσία της “gesellschaftliche Menschheit”. Συνακόλουθα ενώνεται ξανά το κοινωνικό πεδίο με τη σύμπτωση της “μεταβολής των πραγμάτων” και της “μεταβολής της ανθρώπινης δραστηριότητας” και τη σύλληψη της “Selbstveränderung” ως “επαναστατικής πράξης”. Για τους εκλαϊκευτές της

"κοινωνικής λογικής", δηλαδή για τους φιλοσόφους, τους παιδαγωγούς, τους νομικούς και γενικά τους πολιτικούς διανοούμενους, το ζήτημα πια είναι ν' αλλάξουν τον κόσμο (Marx 1845, 5/6).

IV

Στην ίδια συλλογιστική πώς εκδιπλώνεται η προβληματική των "ανθρωπίνων δικαιωμάτων"; Η θεματοποίηση της "κοινωνικής λογικής", όπως την προσδιόρισα αμέσως παραπάνω, αυτονόητα συσχετίζει τον "κοινωνικό αποκλεισμό" με τα "ανθρώπινα δικαιώματα"; Ο Kant προέτρεπε να συνοψισθούν τα δικαιώματα του ανθρώπου σε ένα, στο "δικαίωμα να ζεις", προσγράφοντας σ' αυτό την αξίωση της αξιοπρεπούς αναπαραγωγής του ανθρώπου ως συνόλου. Ή, με μια πρώιμη μαρξική διατύπωση, τη διεκδίκηση της "πλήρους χειραφέτησης όλων των αισθήσεων και των ιδιοτήτων του ανθρώπου" (1844, σσ. 284-285).

Στον ιστορικό ορίζοντα της εποχής μας η δυσχερής πρόσβαση ή ο οριστικός αποκλεισμός από την αγορά εργασίας δεν ευνοεί την υποθετική "άρση" της ίδιας της εργασίας. Στην καλύτερη περίπτωση συναρτάται η "χειραφέτησή" της με το γεγονός ότι "κάθε άνθρωπος γίνεται εργάτης και η παραγωγική δουλειά παύει να αποτελεί ταξική ιδιότητα" (Marx 1871, σ. 343). Η ίδια, άλλωστε, αντίληψη του δικαιώματος της απασχόλησης διαθλάται και στην απόπειρα σύλληψης μιας αντι-κοινωνίας που θα υπερβαίνει την υπάρχουσα, οπότε αναμένεται να εξαλειφθεί απλώς η "δουλική υποταγή των ατόμων" στον καταμερισμό εργασίας και η τελευταία να έχει καταστεί "όχι μόνο μέσο ζωής, αλλά η πρωταρχική της ανάγκη" (1875, σ. 21). Ο "πολιτισμένος" ("Zivilisierte"), σε "όλους τους ενδεχόμενους τρόπους παραγωγής", ακόμη και σ' αυτόν των "συνεταιρισμένων παραγωγών" που ασκούν "κοινό έλεγχο" στην παραγωγή και την εκθρονίζουν από τη θέση της "τυφλής δύναμης", έχει μπροστά του το "κράτος της αναγκαιότητας": μόνο "πάνω" και "πέρα" απ' αυτό αρχίζει να τελείται η "ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνάμεων" που ισχύει ως "αυτοσκοπός" (1894, σ. 828).

Το "κράτος της αναγκαιότητας" γίνεται περισσότερο δυσβάσταχτο σε συνθήκες ανεργίας, πλημμελούς ασφάλισης, ισχνής σύνταξης και καθολικής εξαθλίωσης προς την οποία μπορεί να κατατείνουν οι αλληλοσυμπλεκόμενοι μηχανισμοί "αποκλεισμού". Πρόκειται για τα δικαιώματα του φύλου, της ηλικίας, της εκπαίδευσης, της πληροφόρησης, της υγείας, του περιβάλλοντος, της δημιουργίας, της κοινότητας, της διαφοράς, της άμυνας στη συμβολική βία και την καταστολή, της αντίστασης στα "αναπτυξιακά" πρότυπα και την κατανάλωση, της πολιτιστικής ιθαγένειας σε ένα πολυπολιτισμικό περίγραμμα συμπεριφοράς, της άμεσης δημοκρατίας κλπ. Οι δείκτες αυτοί σχηματίζουν, όχι τόσο ευκρινώς, δύο ξεχωριστές ενότητες που απαιτούν περαιτέρω διευκρίνιση. Αν ο υπό διάθεση χρόνος συνιστά τα έξοδα παραστάσεως στη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης του ανθρώπου, η προτεραιότητα δίδεται στον εργάσιμο χρόνο. Αν, αντίθετα, αυτός αντιμετωπίζεται ως ριζικά διαφορετικός από τον υπό διάθεση χρόνο, τότε προτάσσεται ο τελευταίος. Η διακρίβωση, ωστόσο, των όρων συνέχειας

και ασυνέχειας ανάμεσα στις δυο πλευρές του χρόνου, στον οποίο αναλύεται ο άνθρωπος, επιτάσσει μια νέα κατάταξη των δικαιωμάτων: οι απανταχού "αποκλεισμένοι" είναι φορείς δικαιωμάτων τόσο του εργάσιμου όσο και του υπό διάθεση χρόνου.

Από τη μια η κλίμακα φτάνει ως τη μείωση του χρόνου εργασίας, χωρίς βέβαια την απίσχναση του εισοδήματος, και από την άλλη η επαύξηση του διαθέσιμου χρόνου (χωρίς να καθίσταται δαπανηρός ή περιττός) συνεπάγεται τη δυνατότητα να διπλασιάζεις τον κόσμο: πέρα απ' αυτόν που σε καθλώνει στις ανάγκες και τους καταναγκασμούς του επιούσιου διανοίγεται ένας δεύτερος που φέρει και τη σφραγίδα ή έστω την αγρύπνια σου. Αν η αναψυχή παραπέμπει στη δημιουργία εστιών πολιτικής παιδείας και κοινωνικών αντισωμάτων, όσοι κατακτούν υψηλά ποσοστά διαθέσιμου χρόνου μπορούν να καταστούν εκφραστές μιας νέας "φιλάνθρωπίας". Δε χρειάζεται να επιστρατευθεί εδώ ο σαρκασμός του Nietzsche για την ομολογή στάση του "δυνατού" ούτε να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι το ενδεχόμενο οι "exclus" να μη διαθέτουν συνείδηση του αποκλεισμού τους. Η *dignitas hominis*, όπως την είχε επεξεργασθεί ο Pico della Mirandola και ο Vico, σήμαινε ότι η πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας είναι "έργο τέχνης" (Νούτσος 1979, σ. 150), πλασμένο από τα χέρια και για τις ανάγκες του ανθρώπου, του δημιουργού της ιστορίας του κατά τον Marx (1867, σ. 393).

Τα κοινωνικά κινήματα που καταφάσκουν την αυτοδημιουργία έχουν περισσότερες ευκαιρίες εκδίπλωσης λόγω της αξιοποίησης του διαθέσιμου χρόνου των μελών τους. Απ' αυτήν την άποψη η πλειοψηφία τους, τουλάχιστον στις τεχνολογικά αναπτυγμένες κοινωνίες, είναι μορφές αυτοοργάνωσης της "κοινωνίας των πολιτών" που επιχειρούν τη "διαρκή πολιορκία" (Habermas 1985, σ. 59) των διαταξικών σχισμάτων της ετερόνομης κοινωνίας. Πρόσφατο παράδειγμα τα γεγονότα του Μαΐου-Ιουνίου 1968 στη γαλλική πρωτεύουσα, όταν μέσα από το πανδαμόνιο που δημιούργησε η συστράτευση του Marx, του Μπακούνιν, της Luxemburg, του Τρότσκι, του Στάλιν, του Μάο και του Che αναδύθηκε μια δέσμη ιδεών που κατέγραφε ή υπαινισσόταν μια διαφορετική αίσθηση της ιστορίας, χωρίς τις φθαρμένες ετικέτες της κομματικής "ορθοδοξίας" και τις αναλύσεις ακόμη και των διαφωνούντων θεωρητικών της ("Althusser á rien") που είχαν μετατραπεί σε "βεντέτες της Διανόησης", κατά την προκλητική διατύπωση των "Situationnistes" (Gombin 1969, σ. 29). Η συνθηματολογική κυρίως καταγραφή αυτής της εμπειρίας ("écrivez partout") δεν κάλυψε μόνο τους τοίχους της Σορβόνης, αλλά και το εργοστάσιο της Renault, προσφέροντας οξύτατα ερεθίσματα για την επίγνωση σημαντικών προβλημάτων που έθετε η καθημερινή δράση των ατόμων ως πολιτική διαγωγή. Από μια άποψη επαληθευόταν η νεανική παρατήρηση του Marx ότι η κοινωνική ευμάρεια και όχι η δυσπραγία οδηγεί τους ανθρώπους στην "πολιτική λογική" (1844, σ. 406). Πέρα απ' αυτήν διατυπώνεται η άρνηση των μεγάλων και γι' αυτό κενών ιδεολογικών σχημάτων, θραύεται η λογική επιφάνεια που συχνά λειτουργεί ως επικάλυψη των πραγμάτων, απορρίπτεται η αυθεντία μιας επιστήμης των κοινωνικών νομοτελειών, προτάσσεται η αξιοποίηση του διαθέσιμου χρόνου χωρίς καταναλωτικά πρότυπα, καταγγέλλεται ο κατακερματισμός της γνώσης που γεννά τον Fachidiot και τον εξουσιαστή των ανθρώπινων αναγκών, δακτυλοδεικτείται ο πατερναλισμός που προσδιορίζει τις σχέσεις των δύο φύλων, αποδοκιμάζεται η λογική της ανάπτυξης και

της θεσμικής ιεράρχησης των αναγκών, προκρίνεται η αντικατάσταση του μέλλοντος από το παρόν και της "σταδιοκρατίας" από την εξέγερση και προτείνεται η μεταφορά του "περιθωρίου" στο επίκεντρο και αντίστοιχα της αυθεντίας στην περιφέρεια.

Αν ο ρεαλισμός σήμαινε την απαίτηση του αδύνατου ("Soyez réaliste demandez l'impossible"), τότε έγινε αντιληπτή η δυνατότητα της κοινωνικής επανάστασης χωρίς να προϋπάρξουν ή, έστω, να εφευρεθούν οι ειδικευμένοι μηχανισμοί της πολιτικής μεταβολής. Αυτή η ατημέλητη και ασυντόνιστη συνηγορία του υποκειμένου ως μοναδικού δικαιώματος του ανθρώπου ή της κατηγορικής προσαγής ότι ο άνθρωπος είναι "das höchste Wesen für den Menschen" (Marx 1843/1844, σ. 385) έδειξε με πολιτικό τρόπο -αλλά πάντως όχι προς όφελος των γνωστών πολιτικών σχημάτων της Αριστεράς ούτε ακόμη και για τις ίδιες τις οργανωμένες πτέρυγες των πρωταγωνιστών του Μαΐου- την επικαιρότητα της κοινωνικής επανάστασης. Ο βραχύς συγκλονισμός της γαλλικής κοινωνίας, ακόμη και ως "αντίδοτο στη γεροντική αρρώστια του κομμουνισμού" ή ως υπενθύμιση ότι ο τελευταίος ταυτίζεται πάντα με το "κίνημα που καταργεί τη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων" (Marx-Engels 1845, σ. 35), λειτούργησε ως εναλλακτική πρόταση στη θεσμοποιημένη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής του ανατρεπτικού λόγου και έδωσε την ευκαιρία, *hic et nunc*, να ξανατεθεί από την αρχή το πρόβλημα της αυτονομίας.

V

Ο συνεχής εμβολιασμός της "πολιτικής λογικής" από την "κοινωνική λογική" προϋποθέτει την υπαγωγή του "κοινωνικού αποκλεισμού" στη θεματική των "κοινωνικών ανισοτήτων" και συνακόλουθα τη στοιχειοθέτηση ενός σύγχρονου ανθρωπισμού που νομιμοποιεί τους "κοινωνικά αποκλεισμένους" ως φορείς δικαιωμάτων. Από μια άποψη επαληθεύεται η συναφής διαπίστωση του Αριστοτέλη (σε συνδυασμό με τη διάκριση "σχόλης" και εργάσιμου χρόνου): "λέγεται γάρ φιλότης η ισότης [...] έστιν γάρ ο φίλος άλλος αυτός" (*Ἠθικά Νικομάχεια* 1166 a 30). Στα γιγαντιαία σχήματα οργάνωσης των σημερινών κοινωνιών, με δομές συγκεντρωτικές και αστυνομευόμενες, η δυνατότητα εκδίπλωσης των πρωτοβουλιών που αναλαμβάνουν τμήματα της "κοινωνίας των πολιτών" εξαρτάται από το βαθμό επίγνωσης της αυτονομίας τους. Πρόκειται για ένα στοίχημα με αβέβαιη έκβαση που συνιστά συνάμα το "μέγιστον μάθημα" στον ανοιχτό κατάλογο των δικαιωμάτων του σύγχρονου ανθρώπου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakounine, M., (1908), *Étatisme et Anarchie* [1873], Paris.
 Balibar, E., (1992), *Les frontières de la démocratie*, Paris.
 Balibar, E., (1993), *La philosophie de Marx*, Paris.
 Bourgeois, B., (1990), *Philosophie et droits de l'homme de Kant à Marx*, Paris.
 Castel, R., (1995), *Les metamorphoses de la question sociale*, Paris.

- Donzelot, J. (επιμ.), (1991), *Face à l' exclusion. Le modèle français*, Paris.
- Engels, Fr., "An Bloch" (21/22-9-1890), MEW, τ. 37.
- Gombin, R., (1969), *Le projet révolutionnaire*, Paris - La Haye.
- Habermas, J., (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, I,II, Frankfurt a.M.
- Habermas, J., (1985), *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt a.M.
- Marx, K., (1843/44), *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, MEW, τ. 1.
- Marx, K., (31/7/1844), *Kritische Randglossen zu dem Artikel 'Der König von Preussen und die Sozialreform'*, MEW, τ. 1.
- Marx, K., (1844), *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, MEW, 1ος συμπλ. τόμ.
- Marx, K., (1845), [*Thesen über Feuerbach*], MEW, τ. 3.
- Marx, K., (1850), *Klassenkämpfe in Frankreich*, MEW, τ. 8.
- Marx, K., (1867), *Das Kapital*, MEW, τ. 23.
- Marx, K., (1871), *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW, τ. 17.
- Marx, K., (1875), *Kritik des Gothaer Programms*, MEW, τ. 19.
- Marx, K., (1894), *Das Kapital*, III, έκδ. Fr. Engels, MEW, τ. 25.
- Marx, K.-Engels, Fr., (1845), *Die deutsche Ideologie*, MEW, τ. 3.
- Marx, K.-Engels, Fr., (1848), *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, τ. 4.
- Νούτσος, Π., (1979), *Ουτοπία και Ιστορία*, Αθήνα.
- Νούτσος, Π., (1986), "Προβλήματα ερμηνείας της σκέψης του Marx", *Δωδώνη*, τεύχος 3, σσ. 15, 9-24.
- Νούτσος, Π., (1988), *Karl Marx, ο κριτικός της ιδεολογίας*, Αθήνα.
- Νούτσος, Π., (1989), "Από την 'πολιτική' στην 'κοινωνική λογική'", *Λεβιάθαν*, 5, σσ. 117-126.
- Νούτσος, Π., (1990), "Γαλλική επανάσταση: τα όρια της 'πολιτικής' και της 'κοινωνικής λογικής'", στο: ΚΜΑΣ, *Γαλλική Επανάσταση και σύγχρονη κριτική σκέψη*, Αθήνα, σσ. 191-197.
- Noutsos, P., (1989), *Le marxisme européen. Une théorie en construction*, Jannina.
- Paugam, S., (1991), *La disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté*, Paris.
- Röhrich, W. (επιμ.), (1982), *Vom Gastarbeiter zum Bürger*, Berlin.
- Rosanvallon, P., (1981), *La crise de l' État-Providence*, Paris.
- Rosanvallon, P., (1995), *La nouvelle question sociale*, Paris.
- Sartre, J.-P., (1960), *Critique de la raison dialectique*, I, Paris.
- Σταμάτης, Κ., (1995), *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Αθήνα.